

УДК 94 (477.7) "1920/1930"

Козирева М.Е.

Адміністративно-територіальні перетворення та соціально-економічний розвиток німецьких районів Півдня України у 20-30-х рр. ХХ ст.

В умовах розбудови незалежної України усвідомлення особливостей міжнаціональних відносин у державі відіграє винятково важливу роль. Історично склалося так, що Південь став одним з основних місць компактного проживання німців на території України. У зв'язку з цим безсумнівний науковий та практичний інтерес викликає дослідження різних аспектів розвитку німецьких національно-територіальних утворень, які існували в регіоні у 20-30 рр. ХХ ст. Створення німецьких національних районів, що об'єднували значну частину німецьких сілрад і майже 34% німецького населення республіки, суттєво відбилося на умовах життя етнічних німців у місцях їх компактного проживання, в першу чергу на Півдні.

Проблема соціально-економічного розвитку німецьких колоній України у зв'язку з впровадженням районування набула неабиякого значення вже в 20-30 рр. Однак на той момент вона стала в основному предметом практичного розгляду більшовицького керівництва під кутом зору покращання значно зіпсованих по завершенні громадянської війни стосунків з національними меншинами як одного із засобів укріплення радянської влади [1].

З кінця 30-х рр. через політичну кон'юнктуру питання з історії етнічних німців в Україні майже на півстоліття взагалі стали для вітчизняних дослідників "закритими". І тільки зміна суспільно-політичних обставин у СРСР надала наприкінці 80-х рр. можливість об'єктивного розгляду історичного минулого.

Повернення з спецхранів численних матеріалів фондів вітчизняних архівів та бібліотек дозволило відновити комплексне студіювання накопичених даних з історії етнічних німців в Україні. Переважна більшість досліджень присвячена питанням виникнення і подальшого розвитку німецьких колоній в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [2]. Значно меншу увагу спеціалістів привертає розробка проблем, пов'язаних з радянською добою. Однією з таких "білих плям" поки залишається період 20-30-х рр.

За останній час вже розпочато активне дослідження питань створення в республіці спеціальних органів у справах національних меншин, здійснення національного районування, національно-мовної політики радянської влади, соціально-економічного розвитку та національно-культурного життя німецьких поселень, формування національного складу населення, міграційних процесів та ін. [3]. Однак поза увагою дослідників залишаються специфічні особливості економічного та соціального розвитку німецьких районів як адміністративно-територіальних одиниць. Досі невисвітленим є питання про кількість, час існування та офіційний статус німецьких районів як національних.

У даній роботі робиться спроба розв'язання вищевказаних проблем, а також процесів взаємовпливу адміністративно-територіальних перевлаштувань, розпочатих за радянських часів (в першу чергу районування як форми нового адміністративно-територіального поділу), та соціально-економічної ситуації, що склалася в німецьких національних районах Півдня України в 20-30 рр.

Утворення німецьких адміністративно-територіальних одиниць на Півдні України має давню історію. Масове переселення німців у південні губернії Російської імперії починається в другій половині ХVІІІ ст. Підставою для широкої німецької колонізації стали маніфести Катерини ІІ 1762, 1763 та 1764 рр. Переселенцям гарантувалось відправлення обрядів по їхній вірі, звільнення від сплати податків на визначену кількість років, відведення земель у достатній кількості, звільнення від військової служби, невтручання чиновників в їх внутрішню юрисдикцію.

Перші колоністи були з незаможних кіл, та поява пізніше додатку до маніфесту 22 липня 1763 року надавала можливість переселення тільки заможним землеробам і ремісникам, що мали родини.

Серед переселенців були й релігійні відмінності. Створювались громади як римсько-католицькі, так і протестантські в різних формах (лютеранство, реформатство, менонітство, баптизм, штундизм та ін.). Релігійні переслідування в Західній Європі (особливо проведені пруським юнкерством закони 1774 р., що обмежували землеволодіння менонітів) посилювали переселенський потік на Південь Російської імперії. З 1819 р. прикликання іноземців припинилось; подальші переселення проходили за спеціальним дозволом.

Широке розселення німецьких іммігрантів

сприяло утворенню спеціальних адміністративно-територіальних одиниць. Визначальними при формуванні цієї адміністративно-територіальної системи були конфесійні відмінності. Так, в середині XIX ст. існували Маріупольський, Хортицький та Молочанський менонітські округи (що склали "Новоросійське братство менонітів"), а також Молочанський, Маріупольський, Березанський колоністські, Бердянський німецький та ін. Управління колоністами як привілейованим станом здійснювалось на особливих засадах. Господарська діяльність німецьких колоній стала в цей період потужним фактором економічного освоєння Новоросійського краю, в першу чергу, в галузі сільського господарства та сільськогосподарського машинобудування.

З другої половини XIX ст. протекціоністська політика царського уряду змінюється все більш наполегливими намаганнями зрівняти колоністів у правах з іншим населенням через конкуренцію в земельному питанні. Посилились й антинімецькі настрої, підігріті побоюванням російськими шовіністами об'єднаної Німеччини, хоч самі колоністи постійно демонстрували прихильне ставлення до Російської держави. Позбавлення останніх у 1874 р. права на звільнення від військової повинності призвело до значної еміграції (особливо менонітів) в Америку.

Ще більш ускладнило становище німецьких поселенців військове протистояння Російської імперії та Німеччини під час Першої світової війни, фактично зробивши колоністів (не зважаючи на проросійські симпатії) заручниками міждержавних стосунків. У 1915 р. було прийнято укази про ліквідацію нерухомого майна німців в деяких регіонах країни. Почався процес перейменування німецьких колоній.

Важким випробуванням стали й події революції та громадянської війни, що призвели до розграбування значної частини колоністських господарств, насамперед, за часів махновщини. Захист і підтримка, надані поселенцям у 1918 році німецькими військами, з одного боку, посилили симпатії колоністів до історичної прабатьківщини, з іншого – ще більш ускладнили й без того непрості взаємовідносини останніх з іншими політичними силами, що діяли на терені України.

Адміністративно-територіальні перевлаштування, що розпочалися із встановленням радянської влади, суттєво вплинули на подальший соціально-економічний розвиток колоністських поселень. Губернські й повітові ревкоми та

виконкоми почали стихійно, виходячи із зручності управління, утворювати однорідні райони з населенням в 30-40 тис. чол. При цьому німецькі колонії часто опинялись у складі ненімецьких сільрад, керівництво яких до того ж нерідко було вороже настроєно щодо колоністів. До уваги не бралось, що німецькі волості, які становили єдине економічне ціле, тепер розділялися на кілька частин.

Адміністративно-територіальні зміни були тісно пов'язані з соціально-економічними перетвореннями, в першу чергу із землеустроєм. У німецьких колоніях він часто зводився до відрізання волвиконкомами від оброблюваної колоністами землі значних наділів на користь оточуючого ненімецького населення. Таке "розв'язання" земельного питання порушувало нормальну сівозміну в колоністських господарствах і призводило до різкого падіння продуктивності праці й збільшення кількості безземельних та малоземельних колоністів, посиленої поверненням до рідних осель висланих до Сибіру в роки Першої світової війни та біженців за часів громадянської війни. Для радянських керівних працівників (особливо низового апарату) німецькі колонії були також невичерпним джерелом по виконанню розверсток та реквізицій. Недоїмки ненімецьких сіл стягувалися з колоністів, хоч останні всі податки сплачували повністю, а то й з перевиконанням [4]. А при адміністративно-територіальних змінах в колоніях нерідко проводилися повторні розверстки й розкуркулення, внаслідок чого в більшості колоністських господарств, дуже пограбованих в роки громадянської війни, зерна не вистачало не тільки для сіви, а й для харчування населення. Повсюдне вилучення земель, придатних для випасу, та відсутність фуражу призводило до значного скорочення поголів'я худоби, загрожувало зберіганню високопородного стада, яким раніш славилися німецькі колонії. Різке незадоволення колоністів викликав невинувато завищений у порівнянні з оточуючим ненімецьким населенням рівень оподаткування. Скрутну економічну ситуацію ще більш загострили несприятливі кліматичні умови 1921-1923 рр.: загибель озимих посівів від сильних морозів, а ярових – від тривалої посухи. Більшість населення німецьких колоній голодувала.

Радянська влада наявність голоду на Півдні України довго приховувала. І тільки тоді, коли його вже не можна було замовчувати, українське представництво в Берліні запропонувало матеріал для випуску спеціально присвяченого номера журналу робітничої допомоги голодуючим. Це

дозволило організувати три делегації колоністів з України до Німеччини і Швейцарії з клопотанням про подання допомоги голодуючим. Ці заходи дали можливість (завдяки зв'язкам з німецькими колоністами, що покинули Україну, але збиралися згодом туди повернутися) добитися кредитного асигнування рейхстагом 100 млн. марок на відбудову господарства німецьких колоній України, що потерпіли від неурожаю [5]. При розподілі привезеного з Німеччини посівматеріалу нерідко траплялися конфлікти між колоністами через вимоги поручительства, що ускладнювало можливість отримання допомоги певній частині поселенців, змушуючи деякого з них розраховуватись із своїми поручителями значною часткою свого майна [6]. Це викликало незадоволення радянської влади, яка вбачала в цьому порушення принципів власної соціальної політики на підтримку незаможників. У той же час радянське керівництво, в цілях покращання економічної ситуації, активно намагалося використати німців-колоністів України для отримання ними закордонних кредитів [7].

Для впорядкування адміністративно-територіального устрою в республіці у жовтні 1920 р. при НКВС була організована адміністративно-територіальна комісія з філіями в губерніях, яка протягом двох років вела підготовчу роботу по систематизації районування. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 7 березня 1923 р. всі 9 губерній України були розділені на 53 округи та 706 районів. Новий адміністративно-територіальний поділ не вивів німецькі колонії з кризи, тому що національний склад населення районів, що утворювалися, як фактор, який впливав на соціально-економічний розвиток, до уваги не брався. Подальше загострення проблеми землеустрою та землекористування при невпинних захватах колоністських земель, надзвичайно високий рівень оподаткування, постійні утиски з боку працівників керівних органів різного рівня, які не розуміли, а часто просто ігнорували мовні, релігійні, культурні потреби населення колоній – все це викликало гостре обурення та емігрантські настрої серед колоністів. У 1923-1924 рр. хвиля еміграції буквально захлеснула німецькі поселення. Особливо великий емігрантський потік був з менонітських колоній, спричинений масовим необґрунтованим позбавленням місцевими органами влади прав голосу та землекористування менонітських проповідників, які обиралися, а не знаходилися на утриманні, як в інших конфесіях.

Різке збільшення кількості емігрантів-колоністів занепокоїло вищі ешелони радянського керівництва.

16 липня 1924 р. Президією ВУЦВК були заслухані пропозиції комісії по обстеженню менонітських і німецьких колоністських поселень Катеринославської та Донецької губерній. На думку комісії, однією з причин, які викликали невдоволення менонітів і, як наслідок, прагнення емігрувати до США та Канади, з'явилася неврегульованість земельних відносин та землекористування в колоніях. Було визнано необхідним здійснити такі заходи: негайне проведення землеустрою з позначенням меж у відповідності до норм, встановленими Наркомземом; організація добровільних переселенських груп для розвантаження колоній; бронювання Наркомземом ділянок землі з колонізаційного фонду для німців-переселенців, зокрема, для менонітів; надання переселенського фонду усередині колоній виключно колоністам. Постанова Президії ВУЦВК передбачала припинення відрізання землі від колоній та заходів по вселенню в колишні німецькі землі переселенців (особливо духоборів) до проведення землеустрою. По можливості, у розпорядженні німецьких земельних товариств мали бути надані додаткові пасовищні угіддя для розвитку племінного скотарства та насадження лісів. Цією ж постановою розташовані на території німецьких колоній націоналізовані підприємства та житлові будівництва необхідно було віддавати в оренду переважно артілям, колективам або приватним особам з німецьких колоністів.

Для реалізації даної постанови Президії ВУЦВК Наркомзем 4 серпня 1924 р. зобов'язав Донецьке, Катеринославське та Одеське губземуправління припинити відчуження земель в колоніях, якщо цим зменшувались норми землекористування, встановлені губвиконкомами для німецьких господарств. Також на підставі постанови Колегії Наркомзему УСРР від 3 вересня 1923 р. земельним товариствам менонітів було надано право оренди землі за пільговими умовами терміном на двократний цикл сівозміни, проте загальна земельна площа на двір, включаючи наділ, не повинна була перевищувати 32 дес. Понад ці норми за колоніями залишалось до 20% площі під попас (із земель, що раніш належали колоністам, відійшли в держфонд та незайняті), а також виділялось для лісонасадження до 1% земель держфонду з обрахування площі, зайнятої колоніями. До проведення землеустрою, а також для виділення спеціальних фондів для переселення німецького населення припинялось поселення в колонії та відвід нових ділянок на землях, що раніш належали колоніям (крім земель,

вже зачислених за духоборами та іншими переселенцями, чис переселення очікувалось у 1924 р.). Окремо домовлялося, що проповідники-меноніти, які не мали права голосу, права на користування землею не позбавлені.

На місцях виконання даних постанов та рекомендацій наштовхнулося на цілий ряд труднощів через повільність та нерозторопність нижчих інстанцій при проведенні землеустрою в німецьких поселеннях. Це не тільки не розвіяло, а, навпаки, ще більш посилювало недовіру німецьких поселенців до радянської влади й спричинило погравлення емігрантських настроїв, найсильніших серед менонітів, які вважали складені умови непридатними для відправлення своїх релігійних потреб. Широкий потік еміграції, в тому числі й серед бідноти, дуже небажаний для влади через престижні міркування, а також наполегливі намагання колоністів відновити власні адміністративно-територіальні утворення як форму захисту своєї національно-побутової своєрідності, змусили радянське керівництво вжити термінових заходів.

За таких умов центральна влада вдалася до виділення в місцях компактного проживання німців національних адміністративно-територіальних одиниць (сільрад та районів) як засобу, здатного не тільки покращити соціально-економічну ситуацію в німецьких колоніях та задовольнити національно-культурні потреби населення, але й прискорити залучення неприхильних до радянської влади колоністів до справи соціалістичного будівництва.

Здійснення національного районування в Україні розпочалося згідно з постановою РНК УСРР від 29 серпня 1924 року "Про виділення національних районів і рад", затвердженою IV сесією ВУЦВК 8-го скликання (15-19 лютого 1925 р.), де обговорювалась доповідь ЦАТК "Про низове районування" [8].

Треба враховувати, що кількість, статус, підпорядкування, територія, межі, назви німецьких національних районів неодноразово змінювалися [9]. Нижче наведені дані, встановлені автором, доводять, які ж саме німецькі райони і в який період офіційно вважалися національними адміністративно-територіальними одиницями.

Протягом грудня 1924 – жовтня 1925 рр. були сформовані та затверджені вищими інстанціями як національні німецькі райони – Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) Миколаївської округи, Молочанський і Пришибський Мелітопольської, Люксембурзький Маріупольської. До квітня 1926 р. вже функціонували в цій якості також

Високопільський (Фріц-Геккертовський) Херсонської округи, Зельцький (Фрідріх-Енгельський) і Грос-Лібентальський (Спартаківський) Одеської, Пулинський Волинської. Крім останнього, всі утворені німецькі національні райони розташовувалися на Півдні України.

Передбачалось, що виділення національних адміністративно-територіальних одиниць буде сприяти швидкому розвитку продуктивних сил даної території. Великі надії поклалися на уміння й навички колоністів у справі ведення високорозвинутого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецьких поселенців. Однак умови, створені органами влади, явно не сприяли втіленню цих прагнень. Земельні наділи, які отримувало німецьке населення, могли надати лише мінімальні можливості для існування, але не дозволяли організувати високорозвинене сільськогосподарське виробництво. А впровадження згодом курсу на суцільну колективізацію взагалі зробило цей досвід зайвим.

У квітні 1928 р. було ліквідовано Пришибський район (населений в основному лютеранами) з приєднанням його території до сусіднього Молочанського району (де переважали меноніти); при цьому не враховувалося, що за конфесійними відмінностями стоять і соціально-економічні особливості. А розпочатий восени 1929 року наступ на так званого куркуля остаточно поховав надії колоністів на можливість нормального господарювання. Все це спричинило нову спробу масової еміграції колоністів. Під Москвою зібралося коло 5 тис. менонітів (переважно з Півдня України), що вимагали дозволу на виїзд до Канади чи Аргентини до своїх одновірців. Одночасно велись переговори з німецьким урядом про їхнє тимчасове розміщення в Німеччині. Однак після відправлення до Німеччини першої партії менонітів у кількості чоловік канадський уряд повідомив, що не зможе прийняти менонітів раніш весни наступного року. Німеччина теж відмовилася прийняти їх до цього часу. Менонітів у примусовому порядку було повернено на місця проживання [10]. Невдовзі їх очікував й адміністративно-територіальний удар: коліска менонітської колонізації на Півдні України – Хортицький район, який протягом тривалого часу проектувався різними інстанціями та ціною великих зусиль оформлений як німецький національний восени 1929 р., проіснував за цим статусом лише рік. У вересні 1930 р. він був ліквідований з підпорядкуванням населених пунктів Запорізькій міськраді (апарат якої абсолютно не був

пристосований до обслуговування населення німецьких сільрад).

Сталінський варіант індустріалізації та суцільної колективізації вимагали максимальної централізації управління. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли в безпосереднє підпорядкування центру. Однак це, навпаки, ще більш ускладнило оперативність управління. Четверта позачергова сесія ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання 9 лютого 1932 року затвердила рішення про створення в Україні 5 областей. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельський і Спартаківський райони увійшли до складу Одеської області, Високопільський, Люксембурзький і Молочанський – Дніпропетровської області, Пулинський – Київської області. Всі ці райони продовжували існувати як національні адміністративно-територіальні одиниці, однак із здійсненням суцільної колективізації все більш втрачали характерні специфічні особливості.

Повною мірою відчуло на собі населення німецьких національних районів й голодомор 1932-1933 рр., опинившись в епіцентрі цих страхітливих подій. До того ж становище колоністів ще більш ускладнилось з приходом до влади в Німеччині гітлерівців. Гітлерівське керівництво активно використовувало відомості про голодомор для антирадянської пропаганди й організувало допомогу голодуючим в надзвичайно широких масштабах (навіть сам Гітлер пожертвував тисячу марок). Однак до адресатів дійшла лише мізерна частка надісланих

Таблиця 1

Округа	% українізованих шкіл
Первомайська	80,8
Херсонська	80,7
Зінов'ївська	66,2
Миколаївська	64,8
Одеська	64,4

грошей, бо відповідні радянські органи змушували голодуючих колоністів передавати отримані кошти на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам [11].

Соціально-економічні зміни в німецьких районах Півдня України супроводжувалися й адміністративно-територіальними перетвореннями. Наприкінці 1934 р. був сформований змішаний українсько-німецький Остгеймський (Тельманівський) район [12], а на початку 1935 р. під час розукрупнення з частини Молочанського району утворений Вальдгеймський (Ротфронтівський).

Із подальшим загостренням міжнародної обстановки (в першу чергу, через стосунки з Німеччиною) та згоранням роботи серед національних меншин радянське керівництво почало розглядати німецьке населення в Україні як "п'яту колону" фашистів. Репресії щодо мешканців німецьких районів Півдня набули обвального характеру. За таких обставин саме існування національних німецьких адміністративно-територіальних одиниць в очах влади втрачало сенс й ставало зайвим.

У 1935 р. Пулинський район, розташований в західній прикордонній смузі, був розформований, а на його базі створений Червоноармійський район, що не був національним німецьким. Згодом настала "черга" й німецьких районів Півдня. Їх було визнано "штучно утвореними" і в квітні 1939 р. ліквідовано з розподілом сільрад, що входили до їх складу, по інших районах.

Таким чином, простежується взаємозалежність процесів адміністративно-територіальних перетворень, проведених радянською владою у 20–30-х рр., та соціально-економічним розвитком німецьких районів Півдня України. Своєрідність соціально-економічної ситуації в місцях компактного проживання німців в Україні суттєво вплинула на специфічні особливості впровадження адміністративних реформ й безпосередньо спричинила здійснення національного районування в республіці. В свою чергу, адміністративно-територіальні перевлаштування, впроваджені в цей період, відчутно відбилися на соціально-економічному стані німецьких поселень регіону.

Література

1. Буценко А.И. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. – Харьков, 1926; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Харьков, 1927; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931; Мац Д. Спартаківський німецький район України // Революція і національності. – 1937. – № 7.
2. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал (УІЖ). – 1990. – № 9; Вопросы германской истории: украинско-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995; Вопросы германской истории. Немцы в Украине // Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск: ДГУ, 1996; Бобылева С.И. Социально-политическая история немцев Юга Украины в 1917-1918 гг. (по материалам архива семьи Клодтов) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді: Міжнародна науково-методична конференція. Херсон (21-24 травня 1997 року). – Херсон, 1997. – С. 74-77.
3. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30 рр. // УІЖ. – 1990. – № 1; Безносос А.И. К истории немецких колоний Екатеринославской губернии в начале 20-х годов XX века // Вопросы германской истории. Политическое развитие: неизученные проблемы. – Днепропетровск, 1990; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час. – 1992. – № 9-10; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-ті роки). – К.: ІНТЕЛ, 1994; Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994; Осташева Н.В. Организационная деятельность менонитского объединения "Союз потомков голландских выходцев" как фактор обеспечения эмиграционного процесса первой половины 20-х гг. XX в. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект: Материалы международной научной конференции. Анапа, 26-30 сентября 1997 г. – М.: ГОТИКА, 1998. – С. 231-240.
4. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко. – К.: Інститут історії України, 1994. – С. 23-27.
5. Сергійчук В.І. Вказ. пр. – С. 22-23.
6. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст. – С. 32, 34, 38.
7. Ibid. – С. 40-41.
8. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Вказ. пр. – С. 206.
9. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // УІЖ. – 1990. – № 1.
10. Сергійчук В.І. Вказ. пр. – С. 43-44.
11. Ibid. – С. 49-51.
12. Державний архів Донецької області, ф. Р – 326, оп. 1, спр. 233, арк. 17, 117-118.